

L'organització territorial administrativa de Catalunya, un problema irresoluble¹

Enric Mendizàbal i Riera

*Grup de Recerca en Àrees de Muntanya i Paisatge (GRAMP)
Departament de Geografia. Universitat Autònoma de Barcelona
enric.mendizabal@uab.cat*

Resum

L'organització territorial administrativa és un dels temes principals de l'Escola Catalana de Geografia. A partir d'un repàs molt personal de la geohistòria de les estructures territorials de Catalunya, dels diversos nivells administratius i de les identitats territorials, es mira de demostrar la impossibilitat d'arribar a una organització territorial administrativa que satisfaci a tothom.

Paraules clau: Catalunya, administració, estructures territorials, escales, identitats.

Resumen: *La organización territorial administrativa de Cataluña, un problema irresoluble*

La organización territorial administrativa es uno de los temas principales de la Escuela Catalana de Geografía. A partir de un repaso muy personal de la geohistoria de las estructuras territoriales de Cataluña, de los diversos niveles administrativos y de las identidades territoriales,

---

¹ Aquest text ha estat elaborat dins del Grup de Geografia Aplicada (2005SGR00942), finançat per la Generalitat de Catalunya, sent l'investigador principal el Dr. Antoni F. Tulla Pujol. El text té l'origen en la participació en el curs coordinat per Francesc Nadal i Piqué i Josep Coma i Guitart, que duia per títol "L'organització territorial de Catalunya: una qüestió irresoluble?", en el marc de la 11a edició d'Els Juliols de la Universitat de Barcelona de 2007. Hi van participar com a ponents Ramon Arnabat, Jesús Burgueño, Carles Carreras, Josep Coma, Jaume Font, Francesc López Palomeque, Enric Mendizàbal, Francesc Nadal, Josep Oliveras, Joan Roca i Dolores Sánchez Aguilera. Agraïxo els comentaris, correccions i suggeriments que m'han fet Jesús Burgueño i, molt especialment, Enric Bertran. Agraïxo també l'ús de cartografia propietat de l'Institut Cartogràfic de Catalunya.

se intenta demostrar la imposibilidad de establecer una organización territorial administrativa que satisfaga a todas las personas.

Palabras clave: Cataluña, administración, estructuras territoriales, escalas, identidades.

Abstract: *The administrative government organization of Catalonia, an unsolvable problem*

The administrative government organization is one of the main subjects of the Catalan School of Geography. From a very personal review of the geohistory of the territorial structures of Catalonia, and the administrative levels and of the territorial identities, it is attempted to show the impossibility about arriving at an administrative government organization that satisfies everybody.

Keywords: Catalonia, government, territorial structures, scales, identities

* * *

Dispenseu que comenci per escriure una cosa que pot semblar una obvietat: l'organització territorial administrativa de Catalunya és un problema irresoluble. I és un problema irresoluble perquè no és possible trobar *la* solució al problema, a saber: fer una organització territorial administrativa de Catalunya que agradi a tothom. Després d'estudiar, analitzar, proposar, discutir i negociar trobarem una, algunes o moltes solucions. Però no *la* solució. Vegem-ne alguns dels perquè.

1. Sobre la història de la geografia a Catalunya

Una de les moltes coses que, afortunadament, encara queden per fer de recerca en geografia a Catalunya és la història d'aquesta disciplina. Hi ha diverses reflexions sobre aquest tema, entre les quals els textos d'Albet i Mendizàbal (2005), Carreras (1996), Casassas (1974, 1977, 1991), Garcia Ramon (1991), Lluch (1961), Luna i Mendizàbal (2004), Nadal (1991), Vila (1978) o Vilà-Valentí (1983, 2002). Es pot intuir una mica aquesta història de la geografia a Catalunya a partir d'un llarg recull d'entrevistes a geògrafes i geògrafs: les fetes a Josep Iglésies, Joan Vilà-Valentí, Lluís Casassas, Pilar Benejam i Antoni Tulla, que apareixen en el llibre de Garcia Ramon, Nogué i Albet (1992), juntament amb les fetes per Joan Tort i Pere Tobaruela (1999, 2002) a trenta-cinc personatges, entre els quals els membres de la Societat Catalana de Geografia Ramon Amigó, Vicenç Biete, Anna Borbonet, Edmon Gimeno, Enric Lluch, Roser Majoral, Joan Rebagliato, Oriol Riba, Vicenç M. Rosselló, Marc-Aureli Vila i Joan Vilà-Valentí. Hi ha, també, algunes aproximacions biogràfiques i bibliogràfiques

d'algun dels principals geògrafs catalans. Però malgrat l'existència d'aquests textos i entrevistes, no existeix un llibre que pugui servir de cànon per discutir sobre la història de la geografia a Catalunya i millorar-ne la interpretació.

També hi ha algunes reflexions sobre la història de determinats temes. I, sense cap mena de dubte, textos sobre la divisió/organització territorial de Catalunya n'hi ha molts i de molt bons. L'Escola Catalana de Geografia té com a eix vertebrador l'acceptació de la unitat del territori català com un espai diferenciat de les nacions i regions veïnes, i del dret d'organitzar aquest territori de la manera que la població catalana consideri més convenient. Per posar un exemple força clar: en la majoria de les obres que porten per títol *Geografia de Catalunya*, de manera gairebé inevitable apareix un apartat en què es tracta el tema de l'organització/divisió territorial de Catalunya, on la comarcalització té el paper fonamental. Aquesta temàtica, en canvi, no acostuma a aparèixer en geografies d'altres regions espanyoles. I per acabar-ho d'adobar: tota persona que es dedica a la geografia a Catalunya i que forma part d'aquesta suposada Escola Catalana de Geografia té al cap la seva divisió territorial, que és, per descomptat, la millor de totes.

Si tal com s'ha escrit abans no hi ha una àmplia i extensa bibliografia sobre la història de la geografia de Catalunya, sí que hi ha una àmplia, extensa i molt bona bibliografia sobre la història del debat de l'organització/divisió territorial de Catalunya. Per a demostrar-ho, només cal citar quatre reculls de textos.

El primer per ordre cronològic és el conjunt de conferències que es van realitzar el 1931 a la Casa del Vallès (Glanadell *et al.*, 1931), on van participar Francesc Glanadell (presentació de la discussió), Jaume Bofill (el sentiment comarcal), Antoni Rovira i Virgili (la comarca al llarg de la història), Ferran Valls i Taberner (l'estructuració política de les comarques), Francesc Maspons i Anglasesell (aspectes jurídics), Carles Pi i Sunyer (aspectes econòmics) i Pau Vila (qui fa una proposta de comarcalització). L'impacte d'aquesta publicació en la societat catalana es pot llegir a l'"Estudi introductor" de Jesús Burgueño (2005), a la reedició feta per la Societat Catalana de Geografia.

El segon recull és l'editat per Pilar Riera (1983), on es troben els textos presentats a l'Àmbit VIIIè del Congrés de Cultura Catalana, que tenia com a títol "Ordenació del territori". En una reunió celebrada el 14 de novembre de 1976 a la Seu d'Urgell es van trobar més de 250 persones de les més diverses disciplines, interessades en l'organització/divisió territorial de Catalunya. La jornada va estar organitzada en tres ponències: la primera sobre "Qüestions sobre el per a què una divisió territorial", presentada per Marçal Tarragó i Balaguer; la segona sobre "Què són i per a què les comarques", presentada per Manuel Ribas i Piera; i la tercera sobre la "Incidència dels nous fets urbans i territorials en la divisió territorial de 1936", presentada per Lluís Cantallops i Valeri. En el llibre es troben les ponències, els resums dels debats de les tres ponències, així com el debat general final, i les quinze comunicacions presentades a les tres ponències.

El tercer és el llibre publicat per Enric Lluch i Oriol Nel·lo (1984) sobre el debat de la divisió territorial de Catalunya entre 1939 i 1983, amb 1.491 pàgines de textos i 78 d'introducció –1.578 pàgines de lletra petita! Tothom qui s'ha dedicat al tema d'aquest número monogràfic de *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* sap de l'excel·lència d'aquest aplec, així com d'altres posteriors sobre les mateixes qüestions (Lluch i Nel·lo, 1985, 1986).

El quart recull va aparèixer el 1986, quan *Quaderns d'alliberament* va editar un monogràfic amb el títol “La divisió territorial de Catalunya. Reflexions i propostes per un debat”. Va ser una recopilació de textos progressistes i d'esquerres, encarregats als diferents autors per un economista, Enric Llarch, i dos geògrafs, Ramon Arribas i Jaume Oliver, just en el moment en què s'estaven discutint les Lleis d'Organització Territorial al Parlament de Catalunya (Direcció General d'Administració, 1987). Aquest recull va ser un dels darrers intents per part de les persones que reflexionaven sobre l'organització/divisió territorial administrativa de Catalunya per influir en la decisió del Parlament català.

Sense voler desmerèixer a ningú que els darrers anys hagi treballat sobre aquesta temàtica, cal destacar el geògraf Jesús Burgueño (1995, 1996, 2002 i 2003, entre moltes d'altres obres seves). Les reflexions que ha fet sobre la divisió/organització territorial de Catalunya són molt bones i provocatives, i obliguen a pensar i a posicionar-se –a favor o en contra– al voltant de les seves propostes i idees. En les seves obres citades a la bibliografia es poden llegir les reflexions que ha fet sobre els tres nivells territorials de la discussió sobre l'organització/divisió territorial de Catalunya: el nivell municipal, el nivell comarcal i el nivell regional (vegueries i províncies), així com també del paper del govern de l'Estat espanyol.

2. Per què és irresoluble el problema de l'organització territorial de Catalunya?

En l'índex d'antropònims del llibre citat de Lluch i Nel·lo (1984, p. 1468-1475), apareixen 660 noms diferents, des de Jaume I i altres reis, passant per polítics com Francesc Cambó o Manuel Fraga Iribarne, fins a geògrafs estrangers (Brian J. Berry o Armand Frémont), als quals citen els autors catalans que han escrit els textos seleccionats. I pel que fa a l'autoria de les 105 propostes i estudis sobre l'organització/divisió territorial –deixant de banda els 20 debats institucionals i textos legals– hi ha 82 signants diferents i 11 grups o institucions que participen en el debat. Casar tantes idees i propostes és lluny de l'abast del millor prestidigitador de la geografia i de l'organització territorial de Catalunya.

I és impossible posar d'acord totes aquestes persones per aquestes tres raons:

a.- Perquè no tothom té la mateixa interpretació de quina és l'estructura territorial de Catalunya sobre la qual s'ha de bastir l'organització territorial de l'administració pública de Catalunya; a més, aquesta estructura territorial és canviant amb el pas del temps.

b.- Perquè no tothom té la mateixa opinió de quines són les funcions que ha de gestionar l'administració pública, ni de quin nivell territorial (entitats municipals descentralitzades, municipis, comarques, mancomunitats, vegueries, províncies...) les ha de gestionar, ni, sobretot, com s'ha d'administrar, ja que no és el mateix una política liberal, conservadora, socialdemòcrata, ecologista...

c.- Perquè no tothom té la mateixa opinió de quina és la identitat dels habitants de Catalunya, ni de com aquesta s'ha de reflectir en l'organització/divisió territorial de Catalunya.

Així doncs, tot seguit es mostraran algunes de les diferents interpretacions sobre l'estructura territorial de Catalunya, sobre les diferents escales territorials de l'administració pública i sobre la *nostra* identitat.

3. Una breu geohistòria de l'estructura territorial de Catalunya

El segle XVIII, per al món occidental, és un període bàsic per a comprendre la transformació de la societat i dels paisatges que aquesta construeix. És a partir d'aquest segle que es produeix el pas i la transformació d'un món feudal i senyorial a un món capitalista i de mercat, on han canviat els fonaments que estructuraven la vida: simplificant –potser de manera excessiva–, es passa d'una societat que té com a finalitat l'autosubsistència a una societat on l'objectiu és obtenir benefici econòmic. Qui a partir del segle XVIII continuï vivint i produint només per a l'autosubsistència i l'autoconsum, resta al marge dels temps nous.

Com és obvi, no és aquest article el lloc per encetar una discussió sobre què s'entén pels processos de globalització a escala mundial. Però sí que crec que val la pena de recordar quines han estat les grans transformacions que han afectat tota la Terra en aquests darrers 300 anys.

Des de mitjans del segle XVIII, a Europa occidental, i des de mitjans del segle XX a tot el món, es produeix el fenomen de la transició demogràfica, que suposa un elevat creixement de la població. Abans de la transició demogràfica, la majoria de la població vivia en àmbits rurals i en nuclis de població petits que aprofitaven al màxim l'explotació del territori proper que els envoltava. En l'actualitat, la majoria de la població mundial viu en espais urbans de tota mena (ciutats compactes de diferents grandàries, suburbis, megalòpolis...), que aprofiten les xarxes que interrelacionen els diversos tipus de ciutat per traslladar tota mena de coses: idees, persones, béns, capital, informació... Si abans

de la transició demogràfica la mobilitat estava limitada pels mitjans tècnics (Núria Sales [1983, 1991] ha escrit que el motor de la Catalunya preindustrial eren les mules), en l'actualitat podem anar a qualsevol lloc per a fer qualsevol cosa, i si no hi anem, podem comunicar-nos-hi a l'acte. No es tracta tant dels canvis dels processos migratoris (que també), sinó de la mobilitat habitual: en el món occidental es treballa i es compra lluny del domicili habitual, les relacions socials no es fan només en funció del lloc de residència, el lleure i/o les vacances es fan per tot arreu. La transició demogràfica a Europa occidental coincideix amb la revolució agrícola: la desaparició del guaret, la introducció de conreus nous (patata, blat de moro i tomàquet), l'ús de noves tècniques de conreu (regadius més eficients, adobs químics, noves arades, la mecanització) fa que augmenti la productivitat i que desapareguin les crisis de fam. La revolució industrial canvia la manera de produir els béns de consum: es passa dels petits tallers a les fàbriques, i es canvia l'organització del treball; es passa d'utilitzar energies mecàniques (la força de les persones, d'animals, de l'aigua) a emprar fonts d'energia com el carbó, l'electricitat, el petroli; es passa de la indústria tèxtil com sector innovador i principal al metal·lúrgic, al químic, i a l'electrònic, successivament.

Es passa d'un món en què la majoria de la població viu i treballa al voltant del món rural i agrari a un món urbà i industrial, i ara a un món metropolità i de serveis: a partir del segle XVIII s'esdevenen tota una sèrie de canvis alhora (crec que és del tot impossible saber què va ser causa de què), que fan que cada cop més qualsevol part del món s'interrelacioni més amb la resta, i que els qui no ho fan (per les raons que sigui) en queden al marge.

Com és clar, tot el que s'ha explicat abans per al conjunt del món occidental és el que succeeix també a Catalunya. I per explicar-ho, s'utilitzaran les xifres de la taula 1. A Europa, l'antic règim demogràfic, caracteritzat per tenir una fecunditat alta i una mortalitat també alta, més relacionada amb l'atzar de la fam, malalties (epidèmies sobretot) i guerres que no pas amb una lògica relacionada amb l'edat (primer es moren els vells i després els adults quan es fan vells...), acostuma a tenir un sostre de població. Cada cop que la xifra absoluta s'hi aproxima, hi ha alguna cosa (crisi de fam, malalties i/o guerra) que fa que la xifra disminueixi. Per a Jordi Nadal, el sostre demogràfic de l'antic règim demogràfic a Catalunya era de 500.000 persones, i les dues vegades que la població s'hi ha aproximat (a meitat del segle XIV i a meitat del segle XVI) hi ha hagut una disminució molt acusada en el període següent. I això es trenca al llarg del segle XVIII, quan la població a Catalunya comença un període de creixement que no s'atura fins arribar a finals del segle XX. La consulta del treball editat per Joan Vilagrassa (2000) sobre les transformacions territorials de Catalunya dels segles XIX i XX permet veure com el canvi demogràfic va acompanyat de la transformació en l'agricultura, la ramaderia, les ciutats i la xarxa urbana, la indústria, les xarxes de transport, dels equilibris –i desequilibris– territorials i de les divisions administratives.

Per entendre'ns: a Catalunya, el creixement de població succeeix alhora que la modernització del món agrari, que suposa una especialització en la producció d'aliments, amb la ramaderia i l'agricultura (raïm per alcohol, farratges, blat, productes d'horta) que alimenten la creixent població urbana i industrial, la qual passa de produir en petits tallers dispersos per bona part de Catalunya a fàbriques concentrades en determinats llocs, amb unes noves i millors infraestructures (de camins de bast a carreteres amb automòbils i camions, ferrocarrils, xarxes d'electricitat...). El llibre editat per Joan Vilagrassa (2000) mostra la transformació del conjunt de Catalunya, amb el pas d'una societat tradicional rural i gairebé d'autosubsistència a una societat actual de serveis, havent passat per una d'industrial. És el període que Llorenç Ferrer (2000) descriu com el de la creació de la diferenciació social de Catalunya.

Taula 1. Evolució de la població de Catalunya, 1300-2009

any	habitants	any	habitants
1300	500.000	1787	899.531
1347	476.820	1860	1.660.580
1359-60	381.456	1887	1.841.133
1365-66	340.184	1900	1.965.638
1378-81	293.352	1930	2.783.475
1497	224.356	1950	3.239.914
1515	239.868	1975	5.667.657
1553	269.308	1991	6.058.290
1626	475.000	1996	6.090.040
1655	357.000	2001	6.361.365
1717	409.875	2009	7.475.420

Font: per als anys 1300-1655, J. Nadal (1992); per 1717, J. Iglésies (1974); per a 1787, J. Iglésies (1969-70); per als anys 1860-1996, banc de dades del Centre d'Estudis Demogràfics a partir dels censos i padrons corresponents; per a 2001 i 2009, www.idescat.cat.

Catalunya, abans del segle XVIII, estava organitzada territorialment d'una manera homogènia: una ciutat petita o un poble una mica gran feia de centre d'una petita àrea –el que es percep per “comarca”. Aquest centre comarcal tenia un mercat setmanal una mica important, que atreïa els pagesos de la comarca, els quals bescanviaven els seus magres excedents per alguns productes que els feien falta. Aquesta homogeneïtat de funcionament no vol dir que a tot arreu es produís de tot, ja que les qüestions ambientals (temperatura, pluviositat, sòls...) afavorien determinats productes agrícoles

en determinats llocs i n'impossibilitaven la producció en altres indrets. Així mateix, abans del segle XVIII algunes d'aquestes ciutats petites eren centres protoindustrials amb força empena: només cal llegir el llibre d'Albert García Espuche (1998) per veure com la protoindústria del tèxtil va organitzar territorialment Catalunya.

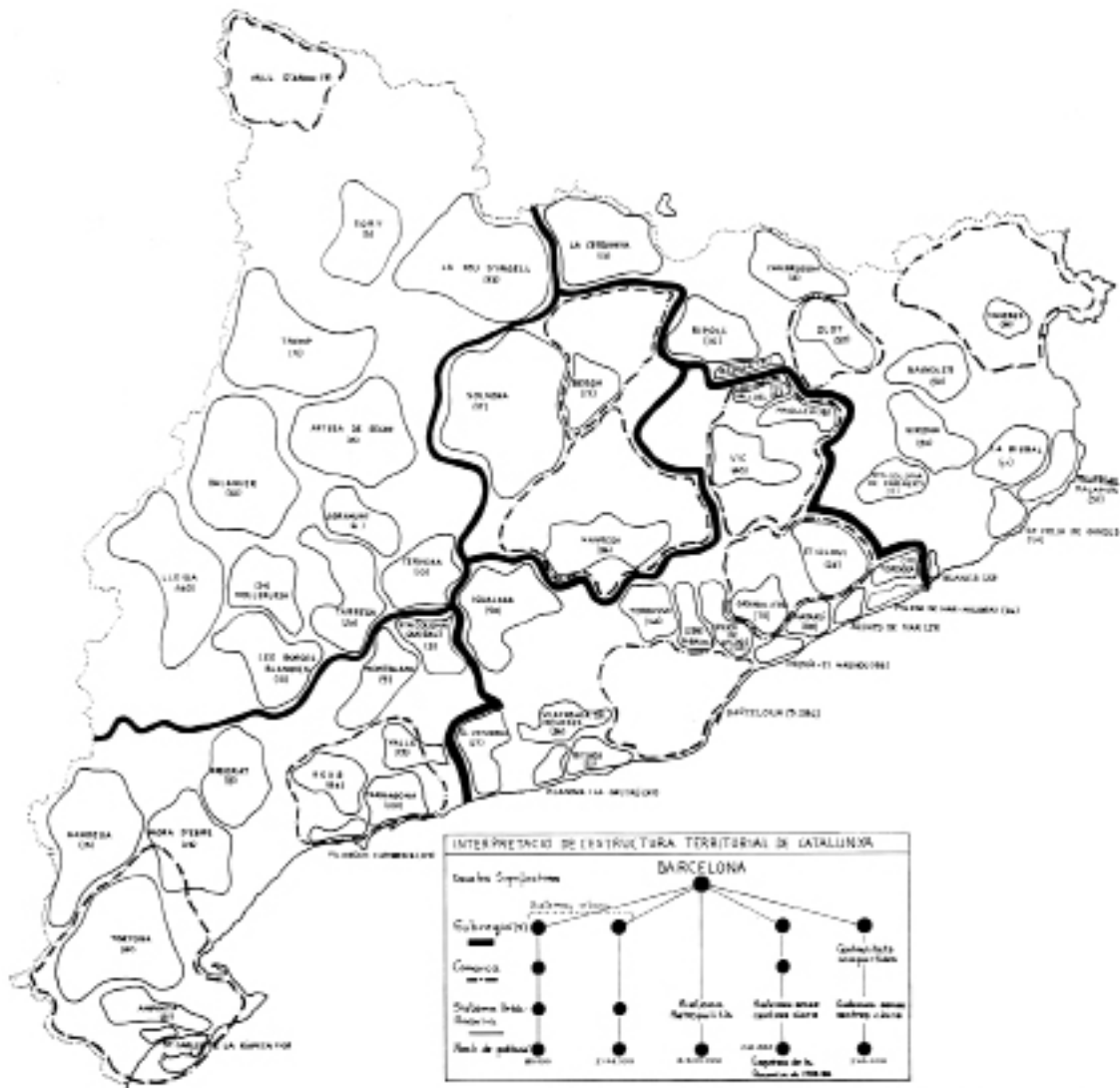
Però si abans del abans del segle XVIII Catalunya funcionava d'una manera homogènia en base a comarques, des de meitats del segle XX, el territori català funciona de forma heterogènia. Una de les interpretacions d'aquesta heterogeneïtat és la que van presentar Lluís Casassas i Joaquim Clusa el 1981. L'estructura territorial que expliquen Casassas i Clusa mostra un territori heterogeni, on no hi ha una jerarquia clara, a excepció de Barcelona en el nivell superior. Aquesta heterogeneïtat és formada per *sistemes urbans clars*, unitats en què és determinant l'existència d'una ciutat de més de 10.000 habitants i un important feix de relacions diàries de residència-treball en el territori que l'envolta; per *àmbits sense centres clars*, que són unitats en les quals no apareix un centre aglutinant, però amb una cohesió de base històrica o psicològica; per *territoris d'estructura comarcal*, que són les contrades on hi ha un nucli que és la capital, i on la resta de poblacions hi mantenen una relació feble, però directa, i prèvia a qualsevol altra mena de relació amb nuclis de fora de l'àmbit comarcal; *subsistemes metropolitanans*, que són les unitats incloses en els sistemes metropolitanans i que mantenen relacions residència-treball i de serveis amb les respectives capitals (figura 1).

Però la interpretació territorial de Casassas i Clusa és diferent d'altres. Vegem-ne quatre: el Regional Planning, la de Pilar Riera i les dues d'Ignasi Aldomà.

Casassas (1977, p. 204-217), Roca (1979, p. 153-164) i Ribas i Piera (1995) assenyalen que el Regional Planning proposat per Nicolau M. Rubió i Tudurí el 1932 té una part d'anàlisi territorial molt interessant i extensa, que serveix per a "l'elaboració d'una proposta d'ordenació del territori i localització d'activitats productives i no productives" (Roca, 1979, p. 154). La figura 2 reproduïx la proposta de Rubió i Tudurí i, tal com expliquen Lluís Casassas i Francesc Roca, és la primera visió integral de Catalunya des d'una perspectiva d'ordenació del territori. Al darrere hi ha dues línies que fonamenten la proposta: procurar que la industrialització de Catalunya no sigui integral i crear una Catalunya-ciutat en la qual Barcelona sigui –només– un gran barri. La llegenda de la figura 2 és prou clara: es mostra un gran interès per les zones agràries –agricultura, pastures, boscos– així com per la preservació de determinats espais, entre els quals cal destacar el que posteriorment seran –aproximadament– el Parc Nacional d'Aigüestortes i Estany de Sant Maurici, el Parc Natural del Cadí-Moixeró o el Parc Natural del Montseny. Així mateix, en el mapa hi apareix escrit sovint "terra campa". En canvi, en la llegenda de la proposta integral, no hi ha cap símbol sobre quines podrien ser les ciutats principals, encara que n'apareixen algunes en el mapa.

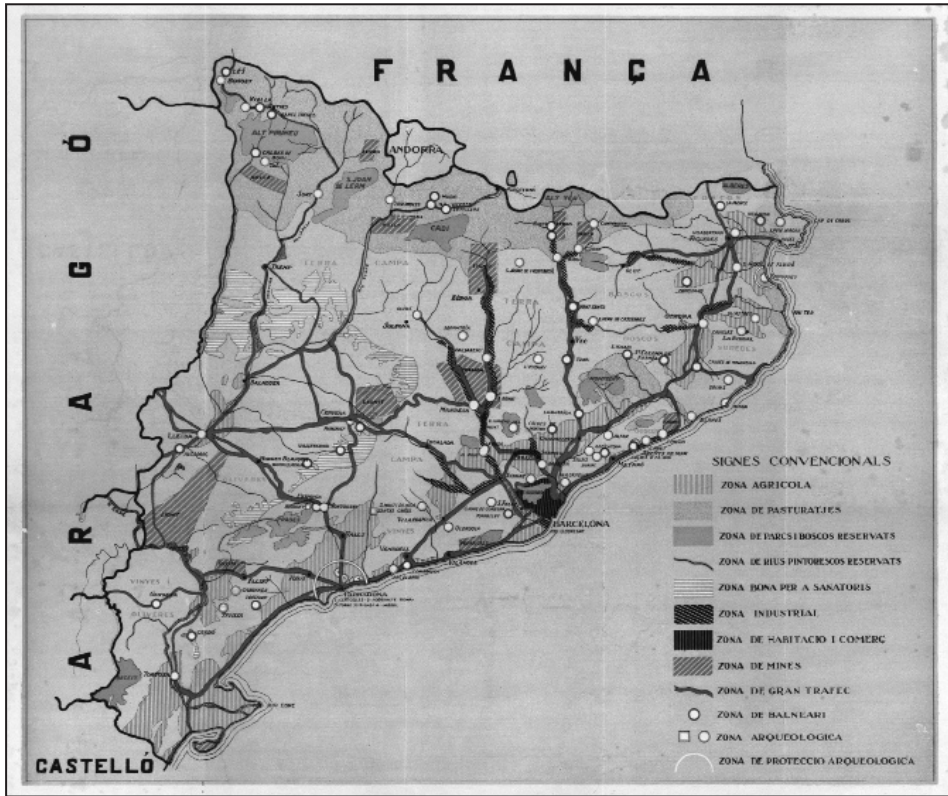

Figura 1. Interpretació de l'estructura territorial de Catalunya segons Lluís Casassas i Joaquim Clusa (1981)

L'ORGANITZACIÓ TERRITORIAL DE CATALUNYA	
	Interpretació de l'estructura territorial de Catalunya
	LL. CASASSAS - J. CLUSA
	F. JUNCA - E. DOMÈNICH

Figura 2. Pla de distribució en zones del territori català
(Regional Planning), 1932

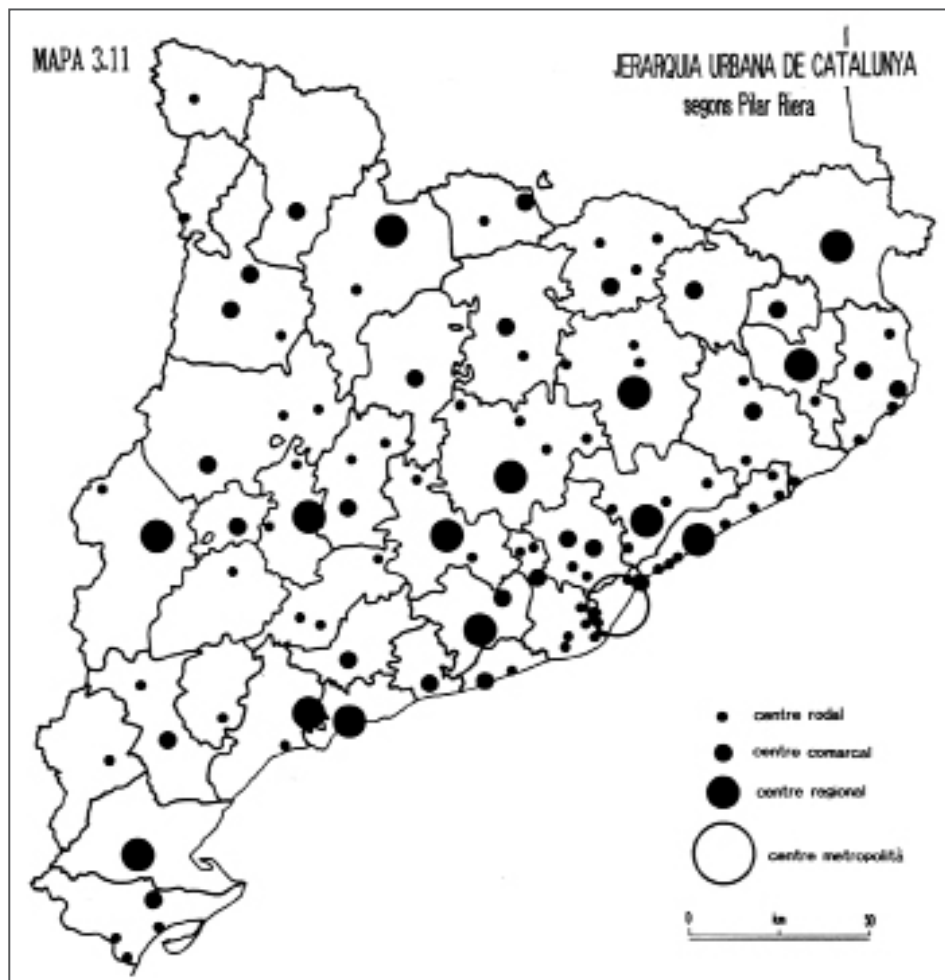

© Institut Cartogràfic de Catalunya

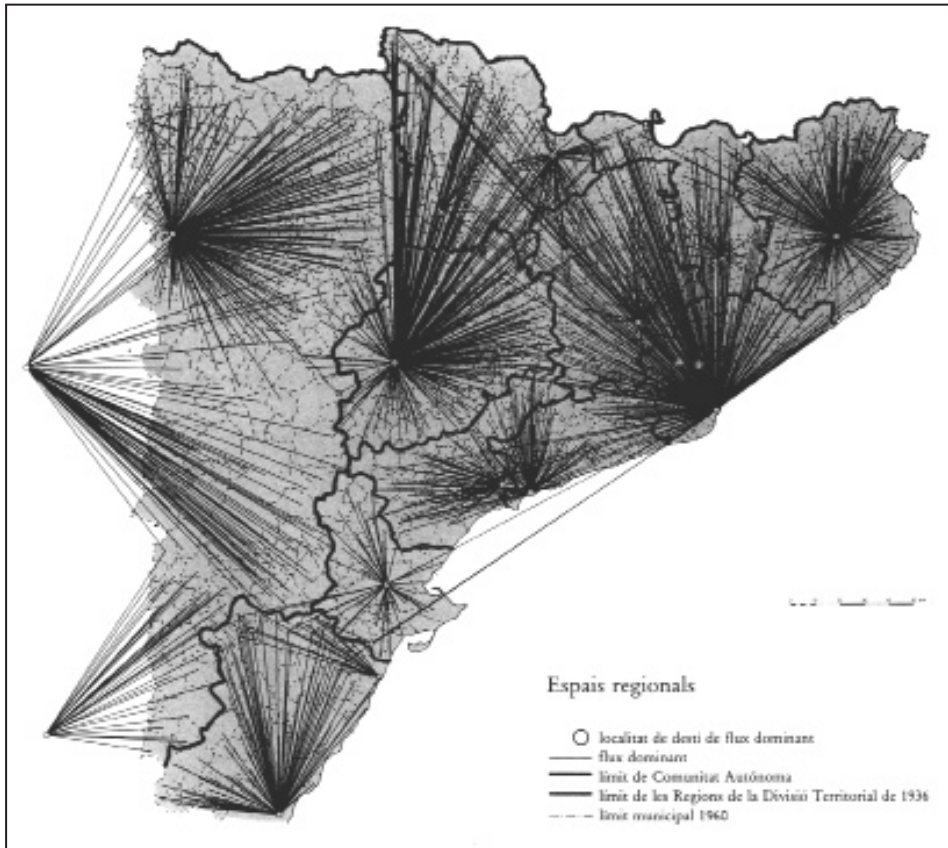
Pilar Riera (1983, 1987) explica l'estructura territorial de Catalunya a partir de la xarxa urbana i de la jerarquia de les ciutats catalanes per establir les àrees d'influència resultants de les funcions comercials, de serveis i administratives. A partir de les funcions que realitza cada localitat i de la població resident, Pilar Riera proposa una jerarquia funcional de localitats en sis nivells, en què s'estableix quines funcions són les característiques de cada nivell. Així mateix, a partir dels fluxos direccionals, es poden delimitar les àrees funcionals de cada nivell. Tot això es va poder fer a partir d'una enquesta realitzada entre 1973 i 1978, amb un qüestionari de 314 preguntes que es van omplir per tots i cadascun dels pobles de Catalunya, com també alguns d'Aragó i de la província de Castelló. La figura 3 permet veure la jerarquia urbana de Catalunya de mitjans de la dècada de 1970 dels quatre nivells més importants. La figura 4 permet veure quines són les àrees d'influència del nivell regional. A partir d'aquesta figura, Pilar Riera destaca la similitud entre les nou regions que es van aprovar amb el decret d'agost de 1936 sobre la divisió territorial de Catalunya i les àrees

funcionals que va delimitar amb les dades de mitjans de la dècada de 1970. Malgrat aquesta opinió de Pilar Riera, els nuclis urbans de nivell regional són catorze (més Barcelona, que és el centre metropolità), i no pas les nou capitals de les regions de 1936.

Figura 3. Jerarquia urbana de Catalunya, c. 1975, segons Pilar Riera

Figura 4. Espais regionals de Catalunya, c. 1975, segons Pilar Riera (1987)

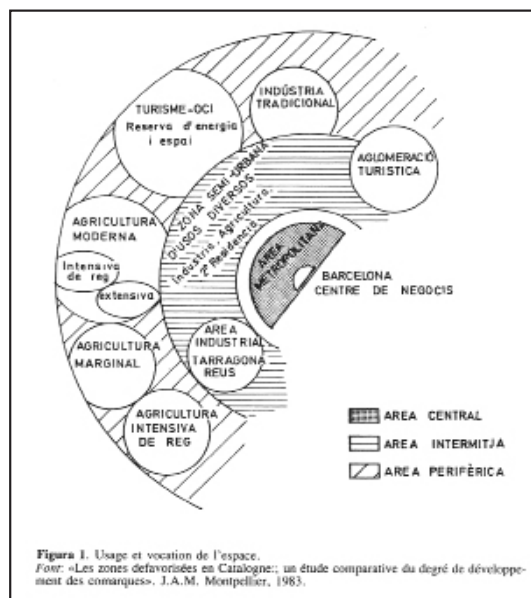

Ignasi Aldomà (1987) analitza el desenvolupament econòmic de les comarques catalanes, i hi diferencia tres nivells de desenvolupament, que prenen una forma concèntrica a partir de Barcelona. Aquests tres nivells es poden veure en la figura 5, i són l'àrea metropolitana de Barcelona, una zona intermèdia força urbanitzada i una àrea interior rural.² En el 2008, Ignasi Aldomà fa una reinterpretació de Catalunya, amb la informació dels canvis ocorreguts entre 1970 i 2006. Així, la figura 6, tal com explica Aldomà (2008) s'obté de la combinació de quatre aspectes: el desenvolupament socioeconòmic (l'evolució de la població i l'activitat econòmica localitzada en els municipis), l'organització territorial (a partir dels sistemes urbans construïts per la mobilitat per raons

² Lamentablement, en el text d'Ignasi Aldomà de 1987 no hi ha cap referència bibliogràfica, a excepció de la que apareix en la figura 5 del present article, de la qual és difícil deduir l'autoria de la figura. Aquesta figura ha estat reproduïda diverses vegades i per autors diferents, entre els quals jo mateix (Mendizàbal, 1993). Només amb el text d'Ignasi Aldomà de 2008 he sabut que l'autor de la magnífica figura 5 que tant sovint he utilitzat era ell mateix i no les misterioses sigles (J.A.M.) que apareixien al peu de la figura original. Només em queda demanar disculpes al seu autor per no haver-lo pogut citar com correspon en totes les ocasions anteriors.

de treball), per les centralitats urbanes i per les xarxes territorials de relació. El resultat són les sis categories que apareixen en la llegenda de la figura 6: continu metropolitana, expansió metropolitana, ciutat costanera difusa, sistemes urbans actius, residencial de lleure i entorn rural.

Figura 5. El desenvolupament urbanoindustrial a la Catalunya dels anys 1970 segons Ignasi Aldomà (1987)

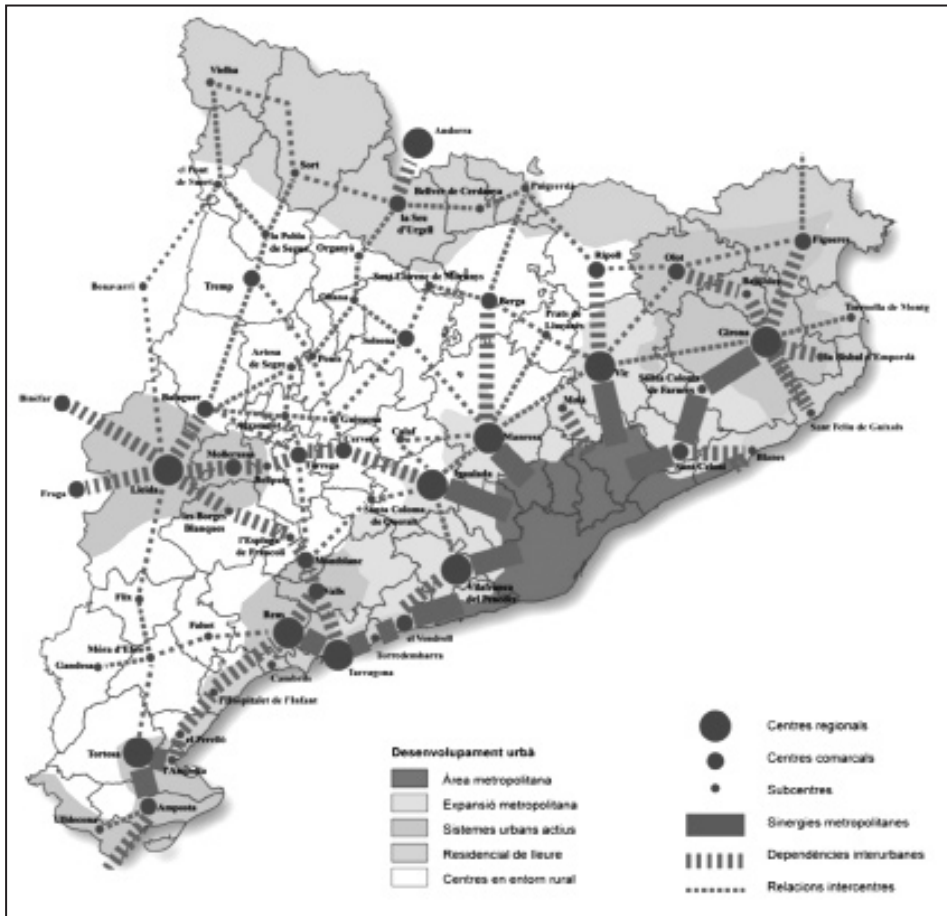

Es podrien aportar més interpretacions territorials de Catalunya, que demostrarien com amb les mateixes variables es poden construir mapes diferents segons els interessos de cadascú. Només caldria mirar el Pla Territorial de Catalunya de 1993 i els set Plans Territorials parcials (vegeu <http://www.gencat.cat>); el recull de 82 interpretacions territorials diferents sobre Catalunya, moltes de les quals directament relacionades amb la que Francesc Roca (2000) va sintetitzar i organitzar en una de les obres que personalment considero més importants sobre geografia de Catalunya dels darrers anys; Oriol Nel·lo (2001) mostra el funcionament del territori català a partir dels processos d'urbanització que s'han donat a Catalunya; les quatre visions que Andreu Ullied (2003) va proposar per a Catalunya (Catalunya-Ciutat, Catalunya-Nodal, Catalunya-Global i Catalunya-Ecoregional); o les reflexions que Manuel Ribas i Piera (2004) fa sobre Catalunya a partir del paper jugat per Barcelona i el sistema de ciutats per entendre el funcionament del territori català.

Amb aquestes diverses interpretacions territorials de Catalunya, què tenim? Tres conjunts: el primer el formen els nuclis de població; el segon, unes àrees d'influència a partir d'aquests nuclis; el tercer, les xarxes que interrelacionen

els nuclis i les àrees. La pregunta que ens hauríem de fer és com decidim quin són els nuclis que han d'organitzar el territori català i on posem els límits de les diverses àrees on s'han d'exercir les funcions i serveis que ofereix l'administració pública a Catalunya.

Figura 6. Dinàmiques socioeconòmiques i estructures territorials de Catalunya l'any 2006 segons Ignasi Aldomà (2008)

4. Les diferents escales territorials de l'administració pública

Quan es tracta qualsevol qüestió des d'una perspectiva geogràfica, sempre s'han de tenir presents els aspectes derivats de les diferents escales territorials i, especialment, la multiplicitat d'escales que actuen alhora. Una de les aproximacions geogràfiques més interessants a la qüestió de les escales és la de Linda McDowell (2000). Aquesta autora analitza la geografia des d'una perspectiva

de gènere, tot passant del cos de les dones i homes, que permet treballar amb una escala territorial propera a 1:1, fins a l'estat-nació; en la resta de capítols es tracten les escales intermèdies entre aquests dos extrems: la casa, el barri, el lloc de treball i la vida pública.

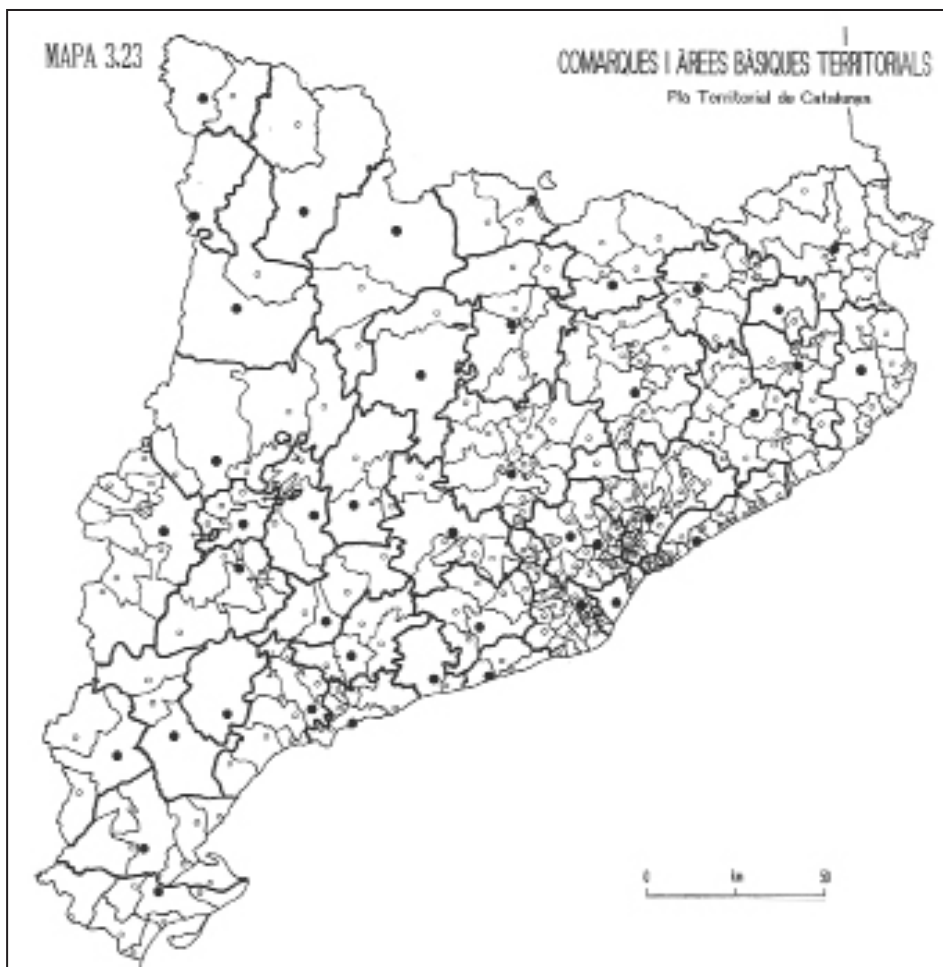
En un text molt conegut, Yves Lacoste (1977, p. 56) escriu que “un mismo geógrafo puede proceder al estudio de los problemas de una aldea africana, al análisis de la situación de la región donde se encuentra esta aldea, al examen de los problemas al nivel del Estado en que se inscribe y a la comprensión del «subdesarrollo» al nivel del conjunto del «tercer mundo»”. Però això que teòricament sembla molt senzill, no sempre ho és a la pràctica: Per què la precarització del treball en el món occidental m'ha d'afectar a *mi*? Per què la –segurament necessària– depuradora d'aigua s'ha de fer a tocar de *casa meua*? Una de les explicacions de molts conflictes territorials és que hi ha diferents escales actuant alhora (Nel·lo, 2003): entre el “no volem l'ampliació de l'aeroport de Barcelona”, perquè suposa que *jo* haig de sentir el soroll dels avions més a prop i més sovint, i el “volem l'ampliació de l'aeroport de Barcelona” per a què Barcelona mantingui la seva jerarquia en el sistema mundial de ciutats hi ha l'escala personal-local, a un costat, i la general-global, a l'altre.

Per al tema d'aquest article, la qüestió de les escales és bàsic. Recordem una de les aportacions bàsiques de Christaller (1980; ed. or. 1933; Riera, 1984), com són els conceptes de llindar i abast. Tota funció que ofereix un nucli de poblament té un *llindar* mínim de demanda perquè aquesta funció es pugui oferir: és poc probable que un notari s'instal·li en un nucli inaccessible en tots sentits –sense carretera, sense electricitat, sense ordinador– o sense gent que hagi de menester un notari. Però també una botiga per vendre pa: si no hi ha clientela que en necessiti, un forn sense demanda tindrà poques possibilitats de sortir-se'n. I també tota funció té un *abast* màxim que ningú no està disposat, no pot o no vol superar per obtenir aquell servei: per molt bo que sigui el pa que es fa en un lloc determinat, no estarem disposats a comprar-ne cada dia en un forn que estigui a 150 km de distància del lloc de residència habitual –perquè encara que el congelem, mai no serà tant bo quan el descongelem com el que podem comprar al forn del costat de casa.

Aquests conceptes de llindar i abast permeten veure que la interpretació feta per Jaume Busqué (1993) i Robert Casadevall (2003) de l'organització territorial de l'administració de la Generalitat de Catalunya és discutible. El que expliquen ambdós geògrafs és que, tant a inicis de la dècada de 1990 com a principis de la dècada de 2000 –i segurament fins l'actualitat–, no hi ha gairebé cap divisió territorial de les diferents funcions que exerceix la Generalitat de Catalunya que utilitzi les 41 comarques oficials i que les divisions territorials de cada funció no acostumen a coincidir amb cap altra. Tots dos autors manifesten unes opinions contràries a aquesta diversitat de divisions territorials, ja que consideren que pot ser confusa per a les persones que les puguin utilitzar. Segons explica Casadevall (2003), les diverses administracions territorials ca-

talanes s'haurien d'adaptar a les àrees bàsiques territorials que sorgeixen del Pla Territorial General de Catalunya (figura 7), però no sembla que des del 1993, any d'aprovació del PTGC, fins a l'actualitat, s'hagi adoptat aquesta divisió territorial, ja fos sota el govern de coalició de CDC i UDC ni sota els governs tripartits del PSC-CpC, ERC i ICV-EUiA.

Figura 7. Les àrees bàsiques territorials del Pla Territorial General de Catalunya, 1995

Font: cartografia de Jesús Burgueño. A: CASASSAS, Lluís; CASASSAS, Jordi [dirs.] (1994)

De fet, el que fan –el que hom suposa que han fet– cadascuna de les administracions territorials de la Generalitat de Catalunya és buscar quin és el seu llindar i abast per tal que la població que utilitza aquests serveis tingui l'accessibilitat més eficient i eficaç possible. Això representa passar de pensar en un territori jerarquitzat en nivells homogenis i estancs, com el que es deriva del model de

llocs centrals de la teoria de Christaller, a pensar en un territori difús, flexible i en xarxa, com el que es deriva del territorialista italià Francesco Indovina (1998; Riera, 1998). La ciutat difusa comporta que la jerarquia territorial és dèbil i que les estructures jeràrquiques urbanes s'atenuen; això vol dir que en nuclis de mida i morfologia similar podem trobar funcions i serveis diferents. Del que explica Indovina de la nova organització territorial del capitalisme de la dècada de 1990 ençà, se'n desprèn una idea fonamental: no cal que hi hagi una estructura de punts i àrees homogènies per fer funcionar el territori. Així doncs, cadascun dels serveis –escoles, instituts, centres d'assistència primària, comissaries dels mossos d'esquadra...– no tenen per què ubicar-se en els mateixos nuclis, ja que el llinar i l'abast de cada servei és diferent. Comptat i debatut, si algú ha criticat l'organització territorial de l'administració catalana per heterogènia i confusa, és perquè ho fa des d'una perspectiva *christalleriana*; des de la perspectiva *indoviniana*, és completament lògica.

Pel que fa als àmbits territorials dels serveis que es donen a Catalunya, Lluís Casassas i Francesc Nadal (1983) en parlaven de tres tipus diferents. El primer corresponia a les àrees formades per l'agrupament de nuclis urbans a fi de possibilitar una prestació de serveis de base diària més eficient; aquests serveis els gestionaven entitats com els sectors sanitaris, les estafetes de correus, els arxiprestats de l'Església catòlica, els partits mèdics i veterinaris, les subcomarques educatives, etc.; el nombre d'aquests àmbits oscil·lava entre 100 i 150. La segona mena d'àmbit corresponia a demarcacions amb relacions de base periòdica, però no diària (com ara els partits judicials, les zones de recaptació de contribucions, els districtes notariais...), entre els usuaris dels serveis i els centres de prestació, els quals mantenien una accessibilitat al voltant dels 30 km, cosa que donava un nombre d'àmbits territorials que variava entre 30 i 50. El tercer tipus d'àmbit corresponia a la base provincial i els serveis donats corresponien a les delegacions ministerials o als serveis territorials dels departaments de la Generalitat.

El treball de Lluís Casassas i Joaquim Clusa de 1981 identificava l'heterogeneïtat del territori català, una heterogeneïtat que l'allunya d'aquest territori sistematitzat en una jerarquia urbana i unes àrees territorials homogènies. Els àmbits territorials bàsics és on es donen les relacions de base diària, és a dir, les veritables ciutats de Catalunya. Per a Casassas i Clusa, les ciutats reals de Catalunya presenten un aspecte ben diferent al de la ciutat tradicional, entesa com un nucli compacte de cases, amb carrers i places. Les ciutats reals presenten àrees urbanitzades, alternant amb plena interdependència sectors urbans, sectors industrials, sectors pagesos i espais lliures. La ciutat, sovint, té diversos nuclis de població separats físicament els uns dels altres, però relacionats entre si per motius de treball, de lleure, de cultura, de sanitat, de comerç... Casassas i Clusa assenyalen que aquestes relacions són de base diària, constants i intenses. A partir d'aquestes ciutats reals, descriuen el funcionament del territori català tal com s'ha escrit en el punt 3 d'aquest text i que es dibuixa en la figura 1. Amb aquest tipus de funcionament territorial, sembla lògic pensar en la dificultat

de trobar uns nuclis i unes àrees que siguin unívokes, exclusives i excloents a l'hora d'oferir els serveis de l'administració pública.

5. La(les) identitat(s) dels habitants de Catalunya

Justament perquè per definir la pròpia identitat tenim moltes característiques, Nogué i Albet (2004) mostren el canvi fonamental entre la geografia cultural tradicional i l'actual per analitzar les identitats:

“Y es que, a diferencia de lo que pretendía la geografía cultural y regional tradicional, hoy ya no es posible trazar correlaciones unívocas y determinísticas entre espacio y sociedad: ya no es posible entender un país o una región como una pieza de territorio perfectamente delimitada, identificada exclusivamente por una única lengua, una misma historia, unas tradiciones comunes, un estado rígido. En aquel contexto sí quedaba perfectamente dibujado quién pertenecía y quién estaba excluido, quién era autóctono y quién extranjero; en el nuevo, ya no es así.”

Què suggereix el text de Nogué i Albet? I què es pot llegir al capítol que signen al llibre editat per Romero (2004)? Que les entitats administratives –estats, províncies, comarques...– no poden continuar sent l'únic i exclusiu marc d'estudi geogràfic, ja que són superades per amunt pels processos de globalització i de desregulació i per avall per l'explosió de les singularitats interdependents, de les localitats/llocs que són específics/únics però que resulten d'estructures més àmplies i de processos més generals/globals.

Per tot això, el *lloc* té un paper central en les anàlisis postmodernes, que són sensibles a les qüestions identitàries i comunitàries. Les identitats tenen a veure amb els llocs: per una part, pertànyer a un lloc participa en la definició d'un mateix; per altra part, l'espai fragmentat –per la distància– dels llocs intervé en la fabricació de les identitats.

La identitat pot ser analitzada des d'una òptica individual, però també cal tenir present que el procés de formació de les identitats contemporànies resulta ser més un procés col·lectiu que no pas individual, ja que tothom neix en un àmbit cultural determinat i en un lloc específic. I les entitats territorials administratives *també* formen part de la nostra identitat, i ens *sentim* d'aquests llocs.

En el penúltim paràgraf de l'apartat 4 d'aquest article recordàvem els tres àmbits territorials que Casassas i Nadal (1983) utilitzaven per explicar l'organització territorial de Catalunya. El primer àmbit el podem identificar amb l'espai de vida quotidià, i que sovint s'identifica amb els municipis. El mapa municipal de Catalunya té una llarga història (Burgueño i Lasso de la Vega, 2002) i hi ha hagut una certa tendència al llarg del segle XIX i XX d'anar reduint la xifra de municipis, fins arribar a l'actual. La discussió identitària en aquest nivell és

molt clara, ja que hi ha qui opina que els 946 municipis catalans actuals són molts per a una administració eficient, i hi ha qui opina que encara n'hi hauria d'haver més, ja que és en aquests àmbits tan petits on es pot discutir més democràticament com es vol el territori que sentim més nostre. Semblaria evident que si a Catalunya es fes una reforma del mapa municipal tal com s'ha fet en molts estats europeus durant les dècades de 1960 i 1970 (Bèlgica, Dinamarca, Regne Unit, Suècia...), segurament els recursos econòmics es podrien utilitzar d'una manera més eficient i eficaç, però la població trigaria a sentir aquests nous municipis com a propis.

El segon àmbit, és el de les relacions periòdiques no necessàriament diàries, que tenen uns llindars mínims de població i un abast territorial més grans que l'àmbit de les relacions quotidianes. La percepció identitària de la població catalana fa coincidir aquest àmbit amb les comarques, unes àrees no excessivament grans (500-1.000 km²) amb un centre clar i uns nuclis que mantenen una certa relació amb aquest centre. El problema rau a decidir quins són els centres principals i on arriba la seva àrea d'influència, en quins són els seus límits. Burgueño (2003) fa una presentació de les diverses propostes de divisió comarcal al voltant de quatre eixos: hi ha propostes que presenten les comarques *naturals*, altres presenten les comarques *històriques*, *econòmiques* o *administratives*. En l'imaginari català, hi ha una sèrie de topònims –alguns gairebé mil·lenaris– que s'identifiquen amb comarques: Empordà, Pallars, Penedès, Segarra, Urgell, Vallès... Però on posar els límits d'aquestes unitats *sentides*? I on posar la *capital*? Recordem el qüestionari que va passar la Ponència d'estudi de l'estructura comarcal de Catalunya de 1931; amb la pregunta "A quina comarca penseu que pertany el vostre poble?" s'obtingué un resultat que sovint ha estat qualificat de confús perquè les respostes van ser molt diverses. Les 118 comarques degudes a l'opinió de les persones que van donar les respostes de cada ajuntament mostraven la pervivència de petites, mitjanes i grans unitats territorials, algunes de tradicionals, altres d'origen erudit i també de caràcter fisiogràfic, històric o molt localista. El mapa resultant era el percebut, era amb el que els habitants s'identificaven, però la Ponència el va considerar del tot inoperant.

Encara ara en molts àmbits dels Països Catalans hi ha la idea que les províncies i els partits judicials de Javier de Burgos de 1833 són una imposició del govern centralista espanyol, de Madrid. I que aquesta imposició havia trencat amb la divisió natural, que no era cap altra cosa que les comarques. Aquest tòpic ha estat definitivament refutat per la minuciosa recerca de Jesús Burgueño; entre molts dels seus treballs sobre aquest tema cal destacar el de 1995, sobre la formació de la divisió territorial als Països Catalans entre 1790 i 1850. Dels tres àmbits territorials que s'han tractat en aquest article, el provincial és el més allunyat dels individus, i per això les discussions sobre el nombre i les funcions de les regions/províncies/vegueries és més entre institucions, grups, *lobbies* o persones interessades que no pas les discussions sobre comarques i municipis, que són uns àmbits més percebuts pels individus.

6. Per a què hauria de servir l'organització territorial administrativa de Catalunya?

La resposta a aquesta darrera pregunta és ben simple: per a fer més vivible la vida de les persones. I per aconseguir-ho, ens hem d'identificar amb els ens administratius, i aquests han d'oferir uns serveis de forma eficient i eficaç. Tal com va dir Josep Oliveras en la reunió de juliol de 2007 citada en la nota 1, s'ha d'aconseguir que l'administració “funcioni bé i que sigui barata”.

Per tant, el problema de l'organització territorial administrativa de Catalunya és un problema irresoluble, ja que no aconseguirem mai posar d'acord a tothom sobre quins nivells administratius hi ha d'haver, quines competències i funcions ha d'exercir cada nivell, quins nuclis de població han d'exercir un paper jeràrquic, quins límits han de tenir cadascun dels diversos ens administratius. El treball tècnic que estableixi l'àmbit òptim de prestació d'un determinat servei sempre serà motiu de discussió: no hi ha tècniques neutres, objectives, *asèptiques*. En aquestes tècniques, com en la discussió global de l'organització territorial de l'administració pública de Catalunya, s'han de posar d'acord percepcions identitàries, interpretacions històriques i territorials, ideologies polítiques i càlculs electorals. És obvi que mai no ens posarem d'acord per trobar una organització territorial administrativa de Catalunya que agradi a tothom: és un problema irresoluble perquè és molt més que un problema tècnic.

Bibliografia citada

- ALBET, Abel; MENDIZÀBAL, Enric (2005). “Una aproximació a la geografia dels Països Catalans (1985-2005)”. *Afers: fulls de recerca i pensament* [Catarroja], núm. 50, p. 153-175.
- ALDOMÀ, Ignasi (1987). “Petites ciutats i desenvolupament rural. El cas de la Catalunya interior”. A: *Les ciutats petites i mitjanes a Catalunya: evolució recent i problemàtica actual. IIa Setmana d'Estudis Urbans a Lleida*. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya, p. 55-71.
- (2008). “A la recerca del mapa semàntic ideal. Àrees, nodes, xarxes i dinàmiques del desenvolupament a Catalunya”. *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* [Barcelona], núm. 65, p. 170-176.
- BURGUEÑO, Jesús (1995). *De la vegueria a la província: la formació de la divisió territorial contemporània als Països Catalans (1790-1850)*. Barcelona: Rafael Dalmau (Camí ral, 7).
- (1996). *Geografía política de la España constitucional: la división provincial*. Madrid: Centro de Estudios Constitucionales (Historia de la sociedad política).
- (2003). *Història de la divisió comarcal*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- (2005). “Estudi introductori”. A: GLANADELL, Francesc *et al.* (2005). *El problema comarcal de Catalunya*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia, p. XVII-LI.
- BURGUEÑO, Jesús; LASSO DE LA VEGA, Ferran (2002). *Història del mapa municipal de Catalunya*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Governació i Relacions Institucionals, Direcció General d'Administració Local.

- BUSQUÉ, Jaume (1993). "La organización territorial de la administración en Catalunya". A: MAJORAL, Roser; SÁNCHEZ AGUILERA, Dolores [eds.] *III Trobada de Geografia Catalunya-Euskal Herria. Euskal Herria-Catalunya Arteko III Topaketa-III Encuentro de Geografia Euskal Herria-Catalunya: Barcelona, 22-26 de marzo de 1993*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Departament de Geografia Física i Anàlisi Geogràfica Regional. Àrea d'Anàlisi Geogràfica Regional. Institut d'Estudis Catalans. Societat Catalana de Geografia, p. 187-194.
- CARRERAS, Carles (1996). "El concepte de Països Catalans: aproximacions des de la geografia". A: CARRERAS, Carles [dir.] *Geografia General dels Països Catalans. VII: concepte i evolució*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, p. 56-77.
- CASADEVALL, Robert (2003). "L'organització territorial de l'administració de la Generalitat de Catalunya". *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* [Barcelona], núm. 55, p. 57-108.
- CASASSAS, Lluís (1974). "Notes per l'estudi del pensament geogràfic a Catalunya". A: *Homenaje a María de los Ángeles Ferrer Sensat*. Barcelona: Instituto Infanta Isabel de Aragón, p. 117-124.
- (1977). *Barcelona i l'espai català. El paper de Barcelona en la formació i en l'ordenament del territori de Catalunya*. Barcelona: Curial (Biblioteca de Cultura Catalana, 30).
- (1991). "La continuïtat de la geografia catalana". A: *Primer Congrés Català de Geografia. I Conferències*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia, p. 17-30.
- CASASSAS, Lluís; CASASSAS, Jordi [dirs.] (1994). L'organització territorial de l'administració pública de Catalunya. Treball encarregat per la Diputació de Barcelona.
- CASASSAS, Lluís; CLUSA, Joaquim (1981). *L'organització territorial de Catalunya*. Barcelona: Publicacions de la Fundació Jaume Bofill.
- CASASSAS, Lluís; NADAL, Francesc (1983). "Les divisions administratives". A: BOLÒS, Maria de [dir.] *Gran Geografia Comarcal de Catalunya. Geografia General***. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, vol. 18, p. 382-412.
- CHRISTALLER, Walter (1980). *Le località centrali della Germania meridionale: un indagine economico-geografica sulla regolarità della distribuzione e dello sviluppo degli insediamenti con funzoná urbane*. Milà: Franco Angeli [ed. or. *Die Zentralen Orte in Süddeustchland*. Jena: Fischer, 1933].
- DIRECCIÓ GENERAL D'ADMINISTRACIÓ (1987). *La nova organització territorial de Catalunya: text de les lleis i comentaris*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- FERRER, Llorenç (2000). "El Moianès en els segles XVIII i XIX : de l'especialització llanera a la decadència per manca d'aigua". *Modilianum* [Moià], segona etapa, núm. 22, p. 63-92.
- GARCÍA ESPUCHE, Albert (1998). *Un siglo decisivo. Barcelona y Cataluña 1550-1640*. Madrid: Alianza.
- GARCIA RAMON, Maria Dolors (1991). "Tendències recents del pensament geogràfic a Catalunya". A: *Primer Congrés Català de Geografia. II Ponències*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia, p. 21-31.
- GARCÍA RAMON, Maria Dolors; NOGUÉ, Joan; ALBET, Abel (1992). *La práctica de la geografía en España (1940-1990). Innovación metodológica y trayectorias individuales en la geografía académica española*. Vilassar de Mar: Oikos-Tau.
- GLANADELL, Francesc et al. (1931). *El problema comarcal de Catalunya*. Barcelona: Casa del Vallès (Biblioteca d'Estudis Comarcals, 2) [reedició el 2005 a Barcelona: Societat Catalana de Geografia].
- IGLÉSIES, Josep (1969-1970). *El Cens del comte de Floridablanca 1787. Part de Catalunya*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana.

- IGLÉSIES, Josep (1974). *Estadístiques de població de Catalunya el primer vicenni del segle XVIII*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana.
- INDOVINA, Francesco (1998). "Algunes consideracions sobre la 'ciutat difusa'". *Documents d'Anàlisi Geogràfica* [Bellaterra], núm. 33, p. 21-32.
- LACOSTE, Yves (1977). *La geografia, un arma para la guerra*. Barcelona: Anagrama.
- LLUCH, Enric (1961). "Ciència geogràfica". A: SOLDEVILA, Ferran [dir.]. *Un segle de vida catalana*. Barcelona: Alcides, p. 328-330, 666-669, 989-994, 1493-1500 [reproduït a: ALBET, Abel [ed.] (2007). *Enric Lluch i Martín. L'obra escrita*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia, p. 39-55].
- LLUCH, Enric; NEL·LO, Oriol [eds.] (1984). *El debat de la divisió territorial de Catalunya (1939-1983). Edició d'estudis, propostes i documents*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- (1985). "Codicil sobre el debat de la divisió territorial de Catalunya (1984-1985)". *Arrel* [Barcelona], núm. 11, p. 25-35.
- (1986). "Bibliografia sobre l'organització territorial de l'administració pública a Catalunya (1984-1986)". *Quaderns d'alliberament* [Barcelona], núm. 12, monogràfic dedicat a "La divisió territorial de Catalunya. Reflexions i propostes per un debat", p. 67-89.
- LUNA, Antoni; MENDIZÀBAL, Enric (2004). "Geography in Catalonia". *Belgeo* [Brussel·les], 1, p. 45-57.
- MCDOWELL, Linda (2000). *Género, identidad y lugar. Un estudio de las geografías feministas*. Madrid/València: Càtedra/Universitat de València/Instituto de la Mujer.
- MENDIZÀBAL, Enric (1993). "Una proposta de model espacial per a la interpretació territorial de Catalunya". *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* [Barcelona], núm. 36, p. 101-118.
- NADAL, Jordi (1992). "La población catalana a lo largo del último milenio". A: NADAL, Jordi. *Bautismos, desposorios y entierros: estudios de historia demográfica*. Barcelona: Ariel, p. 95-117.
- NADAL, Francesc (1991). "El pensament geogràfic a la Catalunya contemporània fins als anys quaranta". A: *Primer Congrés Català de Geografia. II Ponències*. Barcelona: Societat Catalana de Geografia, p. 5-20.
- NEL·LO, Oriol (2001). *Ciutat de ciutats. Reflexions sobre el procés d'urbanització de Catalunya*. Barcelona: Empúries (Biblioteca Universal Empúries, 154).
- [ed.] (2003). *Aquí, no! Els conflictes territorials a Catalunya*. Barcelona: Empúries (Biblioteca Universal Empúries, 183).
- NOGUÉ, J.; ALBET, A. (2004). "Cartografía de los cambios sociales y culturales". A: ROMERO, Joan [ed.]. *Geografía humana*. Barcelona: Ariel, p. 159-202.
- Quaderns d'alliberament* (1986). "La divisió territorial de Catalunya. Reflexions i propostes per un debat". [Barcelona], núm. 12.
- RIBAS i PIERA, Manuel [ed.] (1995). *Nicolau M. Rubió i Tudurí i el planejament territorial*. Barcelona: Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona-Editorial Alta Fulla.
- (2004). *Barcelona i la Catalunya-ciutat*. Manresa: Angle (El fil d'Ariadna, 9).
- RIERA, Pilar [ed.] (1983). *La nova divisió territorial de Catalunya*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona-Departament de Geografia.
- (1984). "Notes sobre 'Die zentralen Orte in Süddeutschland' de Walter Christaller". *Documents d'Anàlisi Geogràfica* [Bellaterra], núm. 5, p. 179-190.
- (1987). "La xarxa urbana de Catalunya a partir d'una anàlisi funcional". *Arrel* [Barcelona], núm. 88, p. 142-151.
- (1989). "Les àrees funcionals a Catalunya". *Banca Catalana. Revista econòmica* [Barcelona], núm. 88, p. 19-42.

- RIERA, Pilar (1998). "Una bibliografia sobre la ciutat difusa del Vèneto, deu anys després de la seva formulació". *Documents d'Anàlisi Geogràfica* [Bellaterra], núm. 33, p. 119-126.
- ROCA, Francesc (1979). *Política econòmica i territori a Catalunya 1901-1939*. Barcelona: Ketres
- (2000). *Teories de Catalunya. Guia de la societat catalana contemporània*. Barcelona: Pòrtic.
- SALES, Núria (1983). "Ramblers, traginers i mules (s. XVIII-XIX)". *Recerques: Història, economia i cultura* [Barcelona], núm. 13, p. 65-81.
- (1991). *Mules, ramblers i fires: (segles XVIII i XIX)*. Reus: Centre de Lectura.
- TOBARUELA, Pere; TORT, Joan (2002). *Darrere l'horitzó. Quinze converses per descobrir Catalunya*. Barcelona: La Magrana.
- TORT, Joan; TOBARUELA, Pere (1999). *L'home i el territori. Vint converses geogràfiques*. Barcelona: Rafael Dalmau.
- ULIED, Andreu (2003). *Catalunya cap al 2020. Visions sobre el futur del territori*. Barcelona: Generalitat de Catalunya (Panorama 7 Territoris).
- VILA, Pau (1978). *La geografia i els seus homes*. Barcelona: Curial (Biblioteca de cultura catalana, 33).
- VILÀ-VALENTÍ, Joan (1983). "Els estudis geogràfics sobre Catalunya". A: BOLÒS, Maria de [dir.]. *Gran Geografia Comarcal de Catalunya. Geografia General **. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, volum 17, p. 18-24
- (2002). "Geografia". A: LLUÍS FONT, Pere [coord.]. *Les idees i els dies. Un segle de filosofia i ciències socials als Països Catalans*. Barcelona: Proa, p. 125-168.
- VILAGRASA, Joan [ed.] (2000). *Transformacions territorials a Catalunya (segles XIX-XX)*. Lleida: Pagès.

